

De prijselasticiteit van het recht

Inleiding

Sinds 1958 geldt in ons land de Wet Rechtsbijstand On- en Minvermogenen (WROM), die tot doel heeft de toegang tot de advocatuur voor alle inkomensgroepen te garanderen. De WROM regelt dat personen uit lagere inkomensgroepen, die een juridisch probleem hebben, in aanmerking komen voor hulp door een toegevoegd advocaat. De door de advocaat gedeclareerde activiteiten worden — volgens normbedragen — door de overheid vergoed. De persoon die voor de toevoeging in aanmerking komt, betaalt zelf voor de diensten van de advocaat in het geheel niets of wel een — niet de kostprijs dekkende — eigen bijdrage.

In de wet werd het criterium 'on- en minvermogen' destijds niet verder uitgewerkt. De beslissing of iemand in aanmerking kwam voor een toevoeging, werd in handen gelegd van de bij de rechtbanken gevestigde Bureaus voor Consultatie. Ook de rechter had de bevoegdheid een verzoek om een toevoeging te honoreren. Maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder de verlaging van de drempel naar de rechtshulp in de jaren zeventig — o.a. door de opkomst van rechts- en wetswinkels (die werden opgezet door vrijwilligers) en door de instelling van sociale raadslieden en Bureaus voor Rechtshulp (door de overheid) — hadden belangrijke gevolgen voor het aantal op basis van de WROM verleende toevoegingen en daarmee ook voor de overheidsuitgaven terzake. Zo steeg het aantal toevoegingen in civiele zaken van 45.000 in 1970 tot 220.000 in 1984.

Bij het zoeken naar mogelijkheden om de groei van de overheidsuitgaven af te remmen, werd de WROM rond 1980 aan een nadere beschouwing onderworpen. De rijksoverheid beschouwde de grote vrijheid van de Bureaus voor Rechtshulp, die de rol van de Bureaus voor Consultatie bij de beoordeling van aanvragen om een toevoeging in het kader van de WROM hadden overgenomen, als een struikelblok op weg naar een soberder uitvoering van de regeling. Te veel mensen konden naar het oordeel van de beleidsmakers voor een te geringe prijs gebruik maken van een toevoeging. Een bijkomend bezwaar

tegen de gegroeide praktijk was, dat de verscheidenheid van door Bureaus van Rechtshulp gehanteerde criteria rechtsongelijkheid tussen verschillende arrondissementen oproep. Daarom werd medio 1981 een wijziging van de WROM van kracht, waarin normen werden vastgelegd, die alle Bureaus voor Rechtshulp voortaan bij de beslissing over het toevoegen van een advocaat dienden te hanteren. Indien het door het Bureau volgens wettelijke voorschriften vastgestelde inkomen van het huishouden van de aanvrager beneden een bepaalde grens blijft, heeft hij recht op een toevoeging. Afhankelijk van de hoogte van het inkomen varieerde de eigen bijdrage in 1981 van niets tot f 525. Na enige tussentijdse wijzigingen van de regeling in 1987 ligt de eigen bijdrage thans tussen f 25 en f 560.

Ook een ander bestanddeel van de door de consument te betalen 'prijs van de weg naar het recht' is de afgelopen jaren door overheidsmaatregelen verhoogd. Het gaat hierbij om de griffierechten, die ieder die een civielrechtelijk twistgeding aanspant of die als gedaagde in zo'n geding bij de rechtbank verschijnt, dient te betalen. Zo steeg het griffierecht voor personen en familierechtzaken bij arrondissementsrechtbanken van f 75 in 1980 tot f 200 in 1987. Plannen tot verdere verhoging alsmede invoering van griffierechten voor administratief-rechtelijke zaken zijn verwoord in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Lubbers.

Het oogmerk van de overheid bij deze prijsverhogingen van het recht is uiteraard te komen tot bezuiniging, ten eerste *direct*, door hogere opbrengsten van eigen bijdragen, maar vooral ook *indirect*, door de verminderde toeloop op het recht, die het gevolg van deze prijsverhogingen zou kunnen zijn. Er is echter weinig bekend over de gedragsreacties die deze prijsverhogingen met zich meebrengen: kennis van de prijselasticiteiten ontbreekt geheel. Daarmee is op voorhand onduidelijk, in hoeverre de beoogde bezuinigingen daadwerkelijk zullen worden bereikt.

Met name vanuit de sociale advocatuur zijn in het verleden luide protesten geuit tegen invoering dan wel verhoging van eigen bijdragen voor de laagste-inkomensgroepen. Van deze zijde wordt aangevoerd dat door deze maat-

regelen het in de Grondwet vastgelegde recht op rechtsbijstand van minder draagkrachtigen in gevaar komt. De in de jaren zeventig via laagdrempelige rechtshulpverlening opgevolgde 'leemte in de rechtshulp' zou daardoor opnieuw dreigen te ontstaan. Ook deze stellingname is niet gebaseerd op resultaten van empirisch onderzoek.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft, in aansluiting op eerder onderzoek naar de prijsgevoeligheid van een aantal kwartaire diensten (avondonderwijs, bibliotheken, musea, podiumkunsten), recent ook onderzoek gedaan naar het effect van de (door de consument te betalen) prijs van het recht. In tegenstelling tot de eerdere SCP-onderzoeken is bij de rechtshulp sprake van inkomensafhankelijke eigen bijdragen. Dit feit bemoeilijkt het schatten van prijselasticiteiten via tijdreeksanalyse, maar biedt andere mogelijkheden. Deze worden hieronder geschetst. Een SCP-publikatie over het onderzoek zal binnenkort verschijnen¹.

In het onderzoek is de prijsgevoeligheid van rechtshulp en van gerechtelijke procedures op drie manieren benaderd:

1. met een afwegingsmodel, waarbij de rechtzoekende de verwachte winst afweegt tegen de te betalen prijs. Dit afwegingsmodel is uiteraard een stylering van de werkelijkheid, maar kan met name bij zakelijke procedures een goede beschrijving geven. Toepassing van dit model op de uitkomsten van dossieronderzoek naar betalingsbevelprocedures bij het kantongerecht van Amsterdam², levert een schatting van de prijselasticiteit van het aanspannen van het beschouwde type procedures van — 0,5;
2. met een doorsnedeanalyse;
3. met een tijdreeksanalyse.

De onder 2 en 3 genoemde analyses zullen in het volgende verder worden besproken. Ten slotte worden enige simulaties van de gevolgen van denkbare beleidsmaatregelen gepresenteerd.

1. Frank van Tulder en Sef Janssen, *De prijs van de weg naar het recht*, te verschijnen als Stukwerk nr. 45, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1988.

2. A. Raken en G.A.M. Otto, *De betalingsbevelprocedure in Amsterdam: een rechtssociologisch onderzoek*, *Justitiële Verkenningen*, 1987, nr. 2, blz. 36-55.

3. De regeling kent een trapsgewijze tariefstructuur; binnen een bepaalde 'trede' blijft de te betalen eigen bijdrage bij stijgend inkomen gelijk. Zodoende is het toch mogelijk prijs- en inkomenseffecten tenminste voor een deel uit elkaar te rafelen. De enkelvoudige correlatiecoëfficiënt tussen prijs en inkomen is overigens circa 0,8 bij 8.000 waarnemingen.

Doorsnedeanalyse, 1979 en 1983

Wegens de gedeeltelijke — maar niet volledige — inkomensafhankelijkheid van de eigen bijdragen op grond van de WROM-regeling³ kan ook via een doorsnedeanalyse de prijsgevoeligheid van het gebruik van de diensten van een advocaat worden geschat. Hierbij is gebruik gemaakt van gegevens uit het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO), een door het SCP georganiseerde enquête, waarin een steekproef van huishoudens uit de Nederlandse bevolking wordt onderzocht over het gebruik van een aantal (overwegend door de overheid gesubsidieerde) voorzieningen; tevens wordt gevraagd naar een aantal achtergrondkenmerken. Dergelijke enquêtes werden eind 1979 en eind 1983 gehouden (AVO '79 respectievelijk AVO '83) en er waren circa 14.000 respectievelijk 12.000 respondenten bij betrokken⁴.

Om te corrigeren voor de invloed van andere factoren op het gebruik van de advocaat is — naast de door de consument te betalen prijs en het besteedbaar inkomen van zijn huishouden — een aantal achtergrondkenmerken opgenomen. Dit zijn onder andere: wel/niet gescheiden, wel/niet uitkeringsontvanger, wel/niet huurder⁵. Uit de hier niet in extenso weergegeven resultaten blijkt dat dit soort factoren een belangrijke rol speelt bij het verklaren van het gebruik van een advocaat. Daarnaast worden ook significante prijs- en inkomenseffecten gevonden. Deze kunnen worden gebruikt om een schatting te maken van prijs- en inko-

menelasticiteiten van het gebruik van een advocaat. Deze elasticiteiten geven aan, wat het effect is van een 1% hogere prijs dan wel een 1% hoger inkomen op het gebruik van een advocaat. Deze effecten kunnen eveneens worden geschat voor bepaalde groepen van respondenten in het AVO. Gezien de verschillen in de aard van de problemen, waarvoor verschillende groepen zich tot een advocaat wenden, is denkbaar dat prijs- en inkomenselasticiteiten voor de onderscheiden groepen uiteenlopen. In tabel 1 worden de geschatte prijs- en inkomenselasticiteiten voor verschillende groepen respondenten vermeld.

Gemiddeld over alle AVO '83-respondenten is sprake van een prijselasticiteit van het gebruik van een advocaat van -0,25 en een inkomenselasticiteit van 0,57. Dit wil dus zeggen dat respondenten die een 1% hogere prijs voor hun advocaat moeten betalen — onder overigens gelijke omstandigheden — minder gebruik zullen maken van een advocaat, en wel in 0,2 à 0,3% minder gevallen. Daarentegen zullen personen met een 1% hoger beschikbaar inkomen — onder overigens gelijke omstandigheden — in 0,5 à 0,6% meer gevallen gebruik maken van een advocaat. Uiteraard hangen deze elasticiteiten af van de personen in kwestie en de aard van hun problemen. Zo wordt bij gescheidenen en uitkeringsontvangers geen significante gevoeligheid gevonden. Dit kan erop duiden dat het soort juridische problemen, waarmee deze groepen worden geconfronteerd, dermate ernstig van aard is dat een hoge-

re te betalen prijs op de koop toe wordt genomen.

De hoogste prijs- en inkomenselasticiteiten worden aangetroffen bij de zelfstandigen. Dit is in overeenstemming met de verwachting dat bij commerciële problemen de afweging tussen kosten en baten van het aanspannen van een juridische procedure tot een redelijk grote prijsgevoeligheid zal leiden. Volgens het hierboven summier aangeduide afwegingsmodel werd voor betalingsbevelprocedures een prijselasticiteit van -0,5 afgeleid. De hier gevonden elasticiteit ligt dichtbij deze waarde.

Eveneens in overeenstemming met a priori verwachtingen is dat de prijsgevoeligheid van het gebruik van stedelingen groter is dan gemiddeld; immers de tijdsprijs en de te maken reiskosten voor het bezoek aan een advocaat wegen voor plattelandsbewoners gemiddeld zwaarder, zodat het effect van een hogere prijs relatief geringer zal zijn.

Ten slotte iets over de prijsgevoeligheden van de groep respondenten die valt onder de WROM-normen en dus in aanmerking komt voor een toevoeging (met of zonder eigen bijdrage), en de groep die ten minste een eigen bijdrage moet betalen. De eerste groep betreft personen met gemiddeld lagere inkomens en te betalen bijdrage dan de tweede. De prijsgevoeligheid van de eerste groep blijkt aanzienlijk geringer dan die van de tweede; hetzelfde geldt voor de inkomenselasticiteit. Daarbij moet worden bedacht dat elasticiteiten berekend worden, uitgaande van relatieve mutaties van prijs en inkomen. Als gevolg van de inkomensafhankelijkheid van de prijs zijn deze bij lager inkomen in absolute waarde geringer dan bij hoger inkomen.

Op basis van de gevonden gedragsreacties kan worden nagegaan dat, wanneer wordt gecorrigeerd voor achtergrondvariabelen die het gebruik van

Tabel 1. Geschatte prijs- en inkomenselasticiteiten van het gebruik van een advocaat in AVO '83 bij verschillende groepen respondenten^a

Groep	Aantal in steekproef (x1.000)	Percentage advocaat-gebruikers	Elasticiteit	
			prijs	inkomen
Alle respondenten	8,2	6	-0,25 (3,4)	0,57 (3,0)
Zelfstandigen	0,3	15	-0,61 (2,4)	1,09 (2,5)
Stedelingen	4,6	7	-0,34 (3,6)	0,67 (3,0)
Huurders	4,3	7	-0,33 (3,3)	0,70 (2,2)
Geen Bureau voor Rechtshulpgebruikers	7,7	4	-0,31 (3,4)	0,77 (3,5)
Hoger opgeleiden	5,7	7	-0,26 (2,6)	0,55 (2,4)
Deels/geheel zelfbetalers	4,2	5	-0,32 (1,6)	0,85 (3,0)
WROM-rechthebbenden	5,7	7	-0,09 (1,9)	-0,14 (0,4)
Gescheidenen	0,3	38	t-waarden <1	
Uitkeringsontvangers	1,0	17	t-waarden <1	

a. De cijfers geven de geschatte toename in het gebruik in % bij een verhoging van de prijs c.q. het inkomen met 1%. Getallen tussen haakjes zijn t-waarden. Bij een t-waarde groter dan 2 is de coëfficiënt significant op 5%-niveau. Bron: AVO '83.

4. In de hoofdtekst wordt de analyse van AVO '83 weergegeven. De analyse van AVO '79 leverde geen significante prijseffecten op. Daarbij kan een rol spelen dat de prijsvariabele in AVO '79 met veel meer onzekerheid is omgeven. Zoals eerder vermeld, is immers pas sinds 1981 van een uniforme prijsstelling sprake. Daarnaast waren in 1979 de eigen bijdragen, met name voor de middelste inkomensgroepen, aanzienlijk lager dan in 1983.

5. De naast prijs en inkomen in beschouwing genomen variabelen zijn: (steeds wel/niet via 1/0-variabelen) gescheiden, zelfstandige, uitkeringsontvanger, werknemer markt, werknemer overheid, gepensioneerd, huurder, stedeling, hoger opgeleid, man. Verder: leeftijd en omvang huishouden. Aangezien de te verklaren variabele, het wel/niet gebruik maken van een advocaat, dichotoom (1/0) is, is gebruik gemaakt van probit-analyse. De weergegeven elasticiteiten zijn berekend rondom de gemiddelden.

de advocaat beïnvloeden, de WROM-regeling leidt tot een ongelijke financiële drempel voor verschillende inkomensgroepen. Waar het de bedoeling van de WROM is om deze financiële drempel voor alle personen even hoog te maken, blijkt dit in de praktijk niet het geval te zijn. De laagste drempel wordt gevonden bij netto jaarinkomens rond de f 25.000 en bij gebruikers met zeer hoge inkomens, terwijl respondenten uit huishoudens met een netto jaarinkomen van rond de f 34.000 de hoogste drempels kennen. Deze groep respondenten valt net buiten de WROM-regeling en beschikt niet over een dermate ruim inkomen dat de voor de advocaat te betalen prijs van weinig belang is.

Tijdreeksanalyse 1966-1985

Uit een confrontatie van de tariefgrenzen met CBS-cijfers over de inkomensverdeling, blijkt dat de inkomens (conform Amsterdamse maatstaven gecorrigeerd voor kinderbijslag en woonlasten) en de tariefgrenzen zich — gemiddeld — van 1970 tot 1975 ongeveer parallel hebben ontwikkeld. In de periode 1975-1979 werden de inkomensgrenzen volgens het Amsterdamse tarief echter snel opgetrokken. Het percentage rechthebbenden op een toevoeging in de bevolking steeg toen naar schatting van 75% tot 80% (op persoonsniveau).

Door de wijzigingen in de WROM zijn na 1979 wél wijzigingen in dit percentage opgetreden. Deze zijn geanalyseerd met de AVO '79- en AVO '83-standen. Daaruit resulteert de schatting dat het percentage rechthebbenden door invoering van de uniforme regeling medio 1981 daalde van circa 80 naar circa 70. Daarnaast is de geschatte gemiddelde te betalen eigen bijdrage voor een advocaat binnen de groep rechthebbenden door de tariefstructuur en de wijzigingen daarin in de jaren zeventig enigszins en daarna snel gestegen, namelijk in nominale termen van circa f 50 in 1979 tot f 140 in 1985. In reële termen betekende dit ruim een verdubbeling.

Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke prijsvariabele met een grotere onnauwkeurigheid is behept dan doorgaans bij onderzoeken naar prijselasticiteiten het geval is. Met deze variabele is echter toch geprobeerd om ook via een tijdreeksanalyse een beeld te krijgen van de prijsgevoeligheid van het gebruik van rechtshulp⁶. Over de periode 1966-1985 wordt een prijselasticiteit van het aantal toevoegingen in civiele zaken gevonden van -0,2.

In het algemeen geven bij doorsnede-analyses gevonden prijselasticiteiten lange-termijnelasticiteiten weer, terwijl

Tabel 2. Gesimuleerde effecten van een aantal beleidsvarianten, uitgaande van de WROM-regeling 1987

	Effect (in %) op			
	aantal toevoegingen	gemiddelde eigen bijdrage	WROM-budget	WROM uitgaven ten behoeve van lage inkomens (%) ^a
1. Verhoging eigen bijdragen met 20%	- 1	+ 18	-4	79
2. Verhoging eigen bijdragen met f 25	- 1	+ 19	-4	78
3. Verlaging inkomensgrenzen met f 100	- 5	+ 7	-6	81
4. Verlaging toevoegingsgrens tot modaal	-14	- 35	-9	85
5. Iedereen onder WROM, bijdrage max. f 1.000	+34	+148	+4	74
6. Glijdende schaal; bij f 1.500: bijdrage f 50	- 1	+ 15	-4	79
Uitgangssituatie 1987	— ^b	f 132	f 144 mln.	77

a. D.w.z. netto onder de f 2.000 per maand.

b. Niet relevant voor berekeningen.

Bron: AVO '83.

bij tijdreeksanalyses eerder korte-termijnelasticiteiten worden gemeten. Het hier gevonden resultaat geeft enige aanwijzing dat korte- en lange-termijnelasticiteiten elkaar bij de rechtshulp niet veel ontlopen.

Enige simulaties, 1987

Met de gevonden resultaten is het mogelijk gevolgen te simuleren van mogelijke wijzigingen in het WROM-regime voor het aantal toevoegingen en de totale eigen bijdragen. Daarmee is het tevens mogelijk om de budgettaire effecten in termen van de totale WROM-uitgaven te schatten.

Hierna worden de effecten gesimuleerd van zes denkbare beleidsmaatregelen. Daarmee wordt deels aangesloten op varianten, die zijn geformuleerd door de Werkgroep Heroverweging Rechtsbijstand⁷. De zes varianten zijn:

1. een verhoging van alle eigen bijdragen bij toevoegingen met 20%;
2. een verhoging van alle eigen bijdragen bij toevoegingen met f 25;
3. een verlaging van alle inkomensgrenzen van de WROM-regeling met f 100 (in termen van maandinkomens);
4. verlaging van de toevoegingsgrens tot het modale inkomen (in 1987 netto ongeveer f 2.250 per maand). Op deze variant is het voorstel in de concept-begroting van het Ministerie van Justitie voor het dienstjaar 1988 gebaseerd⁸;
5. het brengen van alle individuele rechtzoekenden onder de WROM. Daarbij wordt voor de hogere-inko-

mensgroepen uitgegaan van een eigen bijdrage die tot maximaal f 1.000 oploopt⁹;

6. een variant waarbij sprake is van een eigen bijdrage die via een glijdende schaal lineair afhankelijk is van het

6. In de analyse zijn naast de prijsvariabele opgenomen: het aantal echtscheidingen, het aantal uitkeringsontvangers, de reële huurprijs, het aanbod van eerste- en tweedelijnsrechtshulp, het besteedbaar inkomen per hoofd en een dummy voor de wijziging in het WROM-regime medio 1981. Toevoegingen (d.w.z. toewijzingen van een toegevoegde advocaat) worden slechts aan een deel van de bevolking verstrekt, terwijl bepaalde achtergrondkenmerken, die een maatstaf zijn voor het voorkomen van juridische problemen, slechts gemiddeld over de totale bevolking bekend zijn. Aangezien echter 70 à 80% van de bevolking tot de rechthebbenden op een toevoeging behoort, is aangenomen dat deze maatstaven voor de totale bevolking als voldoende benadering voor de groep rechthebbenden gelden. De bij de analyse gevonden inkomenselasticiteit ligt boven de 1, al verschilt zij niet significant van 1. Wel is deze elasticiteit in vergelijking met de bij de doorsnede-analyse gevonden elasticiteit van rond 0,6 erg hoog.

7. Zie het rapport van de Werkgroep Heroverweging Rechtsbijstand, Ministerie van Financiën, 's-Gravenhage, 1987.

8. Zie het in noot 7 genoemde rapport, blz. 27 e.v.

9. De in noot 7 genoemde werkgroep opperde ook een dergelijk idee. Daarbij zouden de hoogste-inkomensgroepen driemaal de aan de advocaat toekomende toevoegingsvergoeding als eigen bijdrage moeten betalen. Dit is wel zeer vergaand; de advocatuur zou hierbij één van de zeldzame onderdelen van de kwartaire sector worden, waarbij van sommige gebruikers een eigen bijdrage ver boven de kostprijs wordt verlangd.

inkomen. Uitgaande van de geschatte gedragsreacties leidt deze variant tot een gelijke drempel naar de advocaat voor personen uit alle inkomensgroepen die onder de WROM vallen¹⁰.

De simulaties zijn uitgevoerd op het AVO '83-bestand. Daarbij zijn de inkomensgegevens met behulp van macrogegevens over de inkomensontwikkeling naar 1987 'opgehoogd'. In tabel 2 worden de resultaten van de gesimuleerde varianten op een rij gezet.

De meest radicale effecten voor het overheidsbudget heeft variant 4. Het uitsluiten van gebruikers met een bovenmodaal inkomen leidt tot een besparing van 9% op het budget, dat is in termen van 1987 circa f 13 mln. Radicale gevolgen heeft ook variant 5; nog niet eens zozeer voor het niveau van de collectieve uitgaven, als wel voor het aantal toevoegingen, dat met een derde toeneemt. De meeste pijn in deze variant zou ongetwijfeld worden geleden door de advocatuur. Immers, de vrije marktruimte die bij de huidige regeling bestaat voor hulpverlening aan de hoogste inkomensgroepen (circa 30%) van de bevolking zou bij deze variant verdwijnen; de hele bevolking zou onder het WROM-regime gaan vallen.

Ten slotte een opmerking over variant 1. Bij deze variant — een verhoging van alle eigen bijdragen met 20% — zou wellicht een groter drukkend effect op het aantal toevoegingen worden verwacht. Immers, de eerder gepresenteerde prijselasticiteit bedraagt -0,25; dat zou een daling van 5% in plaats van 1% doen verwachten. Bedacht moet echter worden dat deze prijselasticiteit van 0,25 is berekend rondom het gemiddelde van alle respondenten, inclusief de hoogste inkomens. De prijselasticiteit bij de laagste inkomensgroepen, die in de WROM beter zijn vertegenwoordigd, is echter lager; dit bleek al uit de afzonderlijke schatting voor deze groep in tabel 1. Kortom, de uiteindelijk gevonden prijselasticiteit is afhankelijk van de verdeling van de verhoging van prijs of eigen bijdragen over de verschillende inkomensgroepen.

De niet in tabel 2 vermelde gevolgen van de genoemde maatregelen voor het totale gebruik van diensten van een advocaat door individuele personen (dus inclusief het gebruik dat buiten de WROM valt) zijn steeds geringer dan de gevolgen voor het aantal toevoegingen. Ter illustratie: bij variant 3 is het geschatte effect op het totale gebruik van een advocaat -2%; bij de varianten 4 en 5 is dit respectievelijk -3 en +1%.

De gegeven schattingen moeten worden gezien tegen de achtergrond van maatschappelijke ontwikkelingen, die eveneens gevolgen zullen hebben voor het aantal toevoegingen en het daar-

mee gemoeide overheidsbudget. Uit het onderzoek blijkt namelijk dat maatschappelijke ontwikkelingen een belangrijke rol spelen. Aangezien het aantal echtscheidingen niet langer stijgt en het CBS in zijn bevolkingsprognoses een lichte daling voorziet, mag worden verwacht dat op het gebied van rechtshulp rond echtscheidingen, alimentatie enzovoort, geen grote groei te verwachten is. Op het gebied van de rechtshulp rond sociale verzekeringen en voorzieningen wordt het beeld bemoeilijkt door de stelselwijziging, die per 1 januari 1987 zijn beslag heeft gekregen. De effecten daarvan op de omvang van de rechtshulp moeten nog blijken. Wel wordt verwacht dat het aantal uitkeringsontvangers de komende jaren niet sterk meer zal groeien en dat zo bezien ook op dit gebied de grote groei waarschijnlijk voorbij is. Voortgaande reële huurstijgingen (versterkt door kortingen op huursubsidies), evenals een matige stijging van de reële inkomens kunnen daarentegen de komende jaren een opwaartse invloed op het gebruik van rechtshulp uitoefenen.

**Frank van Tulder
Sef Janssen**

Frank van Tulder is wetenschappelijk onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Sef Janssen studeert binnenkort af als bestuurskundige aan de Technische Universiteit Twente. In het kader van zijn stage werkte hij mee aan het beschreven onderzoek.

10. In deze variant is de eerder via AVO '83 geschatte prijs- en inkomensgevoeligheid verwerkt. Voor personen met een netto maandinkomen van f 1.500 blijft de bijdrage ten opzichte van het huidige tarief ongewijzigd.

Onderzoek

K. Kok: Arbeidsmobiliteit en werkzekerheid in de bouw, periode 1978- 1985. Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, Amsterdam, 1987.

G. bij de Leij: Regionale woningmarkten. Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, Amsterdam, 1987.

F.J. Israël: Stichtingskosten van woningen; het overheidsbeleid sinds de jaren vijftig. Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, Amsterdam, 1987.

CPB: De oudedagsvoorziening tot 2030, de financieringsmogelijkheden op langere termijn, berekeningen ten behoeve van de Commissie-Drees. Werkdocument nr. 18, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

CPB: Microtax 1987. Werkdocument nr. 19, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

CPB: Enkele tentatieve berekeningen betreffende de macro-economische effecten van de Kredietbeschikking Midden- en Kleinbedrijf. Werkdocument nr. 20, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

CPB: De waarde van het aandelenbezit; enkele ramingen. Werkdocument nr. 21, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

A.M.A. Schrijver: Analyse van macro-economische beleidspreferenties met behulp van optimale besturingstheorie. Onderzoeksmemorandum nr. 35, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

J.M.G. Frijs en M. van Schaijk: The wage distribution and the structure of employment in the Netherlands and the USA. Onderzoeksmemorandum nr. 36, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

P.J. Besseling en A.S. Brandsma: Macroeconomic models and the international coordination of fiscal and monetary policy. Onderzoeksmemorandum nr. 37, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

J.J. Graafland: Hysteresis in werkloosheid in Nederland. Onderzoeksmemorandum nr. 38, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

H.G.A. Noordman: De rol van de technologie en de Nederlandse exportmogelijkheden. Onderzoeksmemorandum nr. 39, Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1987.

F. Schelbergen, G. Scholten en S. Serrail: Het besluitvormingsproces bij het afdanken van wasmachines. Onderzoeksrapport 48 (twee delen), SWOKA, 's-Gravenhage, 1987.

A.H. Scholten en H. Kanis: Is levensduurbeleid levensvatbaar? Onderzoeksrapport 41, SWOKA, 's-Gravenhage, 1987.

G.N.C. Suij: Op de kleintjes letten. Gebruik en kosten van kinderopvangvoorzieningen. Onderzoeksrapport 54, SWOKA, 's-Gravenhage, 1987.

K. Graver: Consumer redress systems in seven European countries. Onderzoeksrapport 44, SWOKA, 's-Gravenhage, 1987.